Зоя ГУДЧЕНКО

У сучасному адміністративно-територіальному поділі України поняття "містечко" відсутнє, хоча здавна на українських землях, як і на польських та білоруських, існувала велика кількість містечок. Так, напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. з 1 тис. міських поселень близько половини становили містечка. А перед 1917роком в Україні нараховувалося 180 міст і близько 350 містечок.

В описах Чернігівського намісництва кінця XVIII ст. містечко характеризується як невелике місто, а також місце, де збиралися торги та в лавках і на майдані продавали різні товари і речі[1]. У нотатках про Полтавщину першої пол. XIX ст. містечка віднесені до великих поселень, в яких, згідно з чисельністю населення, є кілька церков, існують ярмарки і базари[2]. Тобто, містечком вважалося торгово-ремісниче поселення або місце торгів та ярмарків.

Виникнення містечок дехто з дослідників пов'язував зі стародавніми сільськими громадами. Спираючись на документи 1564–1622 рр., Н. Іванишев уявляв собі цей процес таким чином: сільська громада здебільшого включала певну кількість сусідніх поселень (4–9), в одному з яких селяни збиралися на віче. Внаслідок періодичного скупчення людей, в цьому поселенні розвивалися міські галузі промисловості, торгівля та ремесла. Тоді поселення перетворювалося на містечко або місто, а мешканці його отримували стан міщан[3].

На землях, захоплених Польщею, містечка були заведені польськими власниками, від яких вони дістали дозвіл на цехи, торги та ярмарки за спеціально наданими польським королем привілеями. Управителі призначалися з волі власника[4]. За люстраціями, містечко давало панові прибуток у 5–10 разів більший, ніж село, на базі якого воно виникало[5].

Містечка Слобожанщини були започатковані розташованими у цих місцевостях сотенними дворами козацького війська[6]. За даними М. Арандаренка, вони існували по всіх повітах Полтавської губернії і користувалися перед селами тією перевагою, що в них дозволялася постійна торгівля в лавках[7].

Частина містечок утворилася шляхом розширення, або навпаки, занепаду існуючих давніх поселень. Але бували випадки виникнення містечок внаслідок одноразової акції заселення (осади), коли землевласники намагалися змінити кордони своїх володінь. Мешканці слобід звільнялися на певний час від сплати податків та мали інші вольності, що заохочувало їх до освоєння нових земель. Яскравим прикладом подібного містечка був Крилів, заснований 1615 року в корсунському старостві. За свідченням люстрації 1616 року, "Крилів – нова осада. Це містечко рік тому осіло в гирлі Тясмина, що впадає в Дніпро, на переправах татарських". У 1616 році Крилову, як слободі, вже було надане Магдебурзьке право і звільнення від податків на 30 років. Тоді тут налічувалося 200 дворів, населення – близько 1200 чоловік[8]. Нині Крилова не існує у зв'язку з затопленням водами Канівського водосховища.

Містечка в соціально-економічному житті краю виконували роль посередника між селами – постачальниками сировини, сільськогосподарської продукції та промисловими поселеннями[9]. Показовим у цьому плані є містечко Ржищів на Київщині, яке в середині XIX ст. відігравало велику роль у хліботоргівлі з Литвою. Оскільки з цього містечка по Дніпру відправляли хліб, то тут було побудовано величезну кількість заїздів для приїжджих та гамазеїв для складування зерна; крім того, існувало 4 млини, кінний завод, ґуральня, броварня, цукровий завод, економічна лікарня, аптека, влаштовувалося 7 річних ярмарків[10].

Ярмарки в містечках, особливо передсвяткові, не зводилися до суто торговельних операцій – купівля-продаж. Вони супроводжувалися народними гуляннями, розвагами, театралізованими дійствами. Це були своєрідні народні зібрання, куди люди прибували з усієї округи. Як це відбувалося, зокрема на Полтавщині, детально оповів свідок і учасник подій геніальний Микола Гоголь: "дорога, верст за десять до местечка Сорочинец, кипела народом, поспешавшим со всех окрестных и дальних хуторов на ярмарку. С утра еще тянулись нескончаемою вереницею чумаки с солью и рыбою. Горы горшков, закутанных в сено, медленно двигались... местами

только какая-нибудь расписанная ярко миска или макітра хвастливо выказывалась из високо взгроможденного на возу плетня"[11]. Ярмарок, весь люд асоціювалися у Гоголя з велетенським страховиськом, зрощеним в єдине ціле, яке займає собою площу і тісні вулиці: "Шум, брань, мычание, блеяние, рев — все сливается в один нестройный говор. Волы, мешки, сено, цыганы, горшки, бабы, пряники, шапки — все ярко, пестро, нестройно, мечется кучами и снуется перед глазами"[12].

До ярмарку селяни заздалегідь готувалися як до великого свята, вбиралися в найкращий одяг. Під час ярмарків відбувалося тісне спілкування людей, обмін новинами, знайомства між парубками та дівчатами, що нерідко закінчувалися згодом шлюбами. Після розпродажу зерна, худоби, птиці, всіляких плодів та виробів чоловіки, звичайно, розходилися по шинках, щоб відсвяткувати чаркою вдалу торгівлю; жінки бігли до лавок та крамниць, щоб вибрати собі та дочкам омріяні стрічки, хустки, тканини, намиста, ласощі для дітей. Молодь і діти поривалися до гойдалок. Усі танцювали, співали, купчилися біля вертепів — своєрідних театрів маріонеток — неодмінних атрибутів ярмарків. Таким чином, ярмарки були одним із концентрованих виявів народної культури, демонстрацією матеріального та духовного розвитку населення містечка, слугували ареною цього дійства.

Населення містечок було досить строкатим за національним складом. Крім мешканців корінної національності (українців), значний відсоток складали євреї, які займалися торговельно-підприємницькою та ремісничою діяльністю, а також поляки, росіяни, вірмени, греки та ін. У деяких містечках кількість євреїв досягала близько третини населення, в інших — їх майже не було. Скажімо, у Верхівці (Поділля) під кінець XVIII ст. із 144 будинків 29 належало євреям, у Вижві (Волинь) із 186 будинків 27 було єврейських[13], у Прилуках (Полтавщина) з 430 будинків третина — шинки[14], а у Міляновичах (Волинь) з 106 будинків тільки корчма єврейська[15].

Про чисельність містечок відносно інших категорій поселень та про їхню залюдненість свідчать вибіркові статистичні відомості. На терені Подільської губернії у 1806 році в Кам'янецькому повіті було 13 містечок і 185 сіл, в Ушицькому — 10 містечок і 183 села, в Летичівському — 4 містечка і 166 сіл[16]. У 1879 році в Чернігівській губернії було 15 повітових міст, 2 заштатних і 93 містечка[17]. В Галичині на початку XX ст. нараховувалося 164 містечка[18].

Кількість мешканців у містечках у різних регіонах і в різні історичні періоди коливалася. Так на Полтавщині в Опішні було 6 тис., у Сорочинцях — 8 тис.; на Київщині у Ржищеві — 6 тис., Корсуні — 5 тис., Каневі — 8 тис.; на Чернігівщині у Мені — 5 тис., Орлівці — 3 тис., Носівці (колишньому сотенному місті Ніжинського полку) — 12 тис. населення тощо[19].

Про кількість та становий склад населення містечок свідчать такі дані: у Вижві (Волинь) на 1789 рік було міщан та селян, що володіли ґрунтом — 78; у хатах мешкали без землі і городу — 30; займалися городництвом та ремеслами — 83. У Верхівці (Поділля) на 1776 рік було 144 будинки, 13 шинків, 10 лавок; з ремісників — 19 кравців, 5 ткачів, 2 мірошники і 7 інших[20].

Керуючись виробничими зацікавленнями, міщани об'єднувалися в цехи та церковні братства. У Степані Рівненського повіту в середині XIX ст., наприклад, налічувалося 19 цехових братських союзів (у вигляді залишків) як то: кравецький, ткацький, грабарський, кушнірський[21].

Залежно від економічних та політичних обставин, деякі поселення неодноразово отримували і втрачали статус містечка. Певну роль у піднесенні статусу поселення відігравало Магдебурзьке право, тобто середньовічне міське право[22]. В Україні вперше його отримали в середині XIV ст. міста Галицько-Волинської землі, а в XV—XVI ст. — більшість міст. Магдебурзьке право регламентувало торгівлю, благоустрій, оподаткування, закріплювало права станів, сприяло створенню органів самоврядування. Грамоти (привілеї) про його надання видавалися литовськими князями, польськими королями, російськими царями, українськими гетьманами. Після 1654 р. надання Магдебурзького права поступово скорочувалося і фактично припинилося після запровадження в 1781 р. "Установлення про губернії" та створення нової судової системи в Російській імперії. На землях Західної України, приєдна-

них в 1772 р. до Австрії, органи самоврядування та суди короткий час продовжували діяти, а в 1786 р. були (у Львові) скасовані.

Взагалі Магдебурзьке право, не відповідаючи історичним і юридичним традиціям українських земель, не вплинуло належним чином на розвиток промисловості міських поселень, тому з середини XVII ст. привілеї, що надавалися містам і містечкам, обмежувалися переважно правом збирати ярмарки чи відкривати шинки і зовсім не згадувалося про особливі права громадян чи про самоврядування[23].

Історичні долі більшості містечок були мінливі й нестабільні, як і умови життя. Особливо це стосувалося укріплених поселень південної оборонної лінії, які стояли форпостами на шляху вторгнення татарських та турецьких полчищ в Україну (Жванець, Панівці, Чонокозинці, Китайгород, Зіньків, Сітківці, Шарівка, Озаринці на Поділлі та ін.). Ці поселення, що займали важливі стратегічні позиції в малодоступних ландшафтних умовах, повсякчас зазнавали руйнувань та подальших відбудов. Показовою в цьому плані є історія Зінькова Віньковецького району Хмельницької області.

Перша письмова згадка про це поселення датується 1409 р., коли польський король Владислав (Ягайло) віддав Зіньків з околицями Кам'янецькому старості Петрові Шафранцеві, а в 1431 р. — Петрові Одровонжеві. У XV — першій половині XVI ст. Зіньків був головним центром Зінківської округи. Одровонжі в середині XV ст. збудували оборонний замок на горі над глибокою долиною річки Ушки. У 1458 р. Зінькову було надано Магдебурзьке право, стверджене королем в 1466 р. У 1521 р. біля замку будується мурована Троїцька церква, яка проіснувала з деякими переробками до середини XX ст. В 1524 р. ворог спалив околиці Зінькова, але здобути замок не зміг. Незважаючи на періодичні навали і спустошення, Зіньків відновлювався і вважався в XVI ст. одним з великих міст Поділля, у якому в 1578 р. налічувалося 275 дворів, 1375 жителів. Ремісників у 1565 р. було всього 7, в 1583 р. — 14. Ще в XVI ст. тут існував гончарний цех, і Зіньків був відомий як провідний центр кераміки, яка художньою якістю прирівнювалася до античної. На початку XVIII ст. Зіньків тримав першість економічного розвитку у володіннях князів Чарторийських. У 1776 р. тут було 358 будинків, а в 1790 р. — 557 господарств, 3491 мешканець, дві ґуральні, цегельня, гамарня, броварня, тартак, воскобійня. У 1793 р. Зіньків став повітовим містом. У 1804 р. його переведено до розряду містечок. На місці знесеного замку побудовано ратушу. У 1843 р. останній власник Зінькова принц Адам Вюртемберзький продав містечко казні. Наприкінці XIX ст. у Зінькові налічувалося 611 дворів, 4842 чол., 118 крамниць та майстерень; діяли костел, 4 православних парафії, парафіяльна школа, однокласне народне училище (з 1873 р.). Серед ремісників переважали шевці, чоботарі, бондарі, каретники, мідники, ковалі, гончарі. Гончарством займалося 200 родин, чому сприяли родовища високоякісної глини.

Нині традиції гончарного промислу згасли. З пам'яток історико-культурної спадщини вціліли руїни фортеці XIII—XIV ст., костел 1450 р., Михайлівська дерев'яна церква 1769 р., садибний будинок 1843 р. Колишнє укріплене місто з Магдебурзьким правом, потім торгово-ремісниче містечко, нині село — такий історичний шлях Зінькова.

Подібна доля — від злету до забуття — спіткала величезну кількість поселень в Україні.

Містечко як цілісний функціонально-побутовий і містобудівний організм занепадало у зв'язку зі зміною тих соціальних, економічних і політичних умов, які його породили і підтримували. Головною причиною відмирання стали заміна особистого підприємництва державною монополією на виробництво і торгівлю, а також технічна революція, що спричинила крах кустарного ремесла і приватної торгівлі. Сотні містечок втрачали специфіку торгово-ремісничих центрів в системі розселення, перетворювались на міста за сприятливих виробничих умов, або в села — у протилежному випадку. Містечкова забудова поступово руйнувалась, переплановувалась, і тільки незначна її частка збереглася у первісному вигляді.

Забудова містечок як самобутнє архітектурне утворення віддзеркалює своєрідність життя та побуту певної категорії населення України в минулому. За архітектурно-будівельними ознаками містечка нагадують деякими своїми рисами міста, деякими — села, ос-

кільки на їх формування, з одного боку, впливали пануючі архітектурні стилі, а з другого, — народні будівельні традиції відповідних регіонів України. Тож забудова містечок на різних теренах України мала регіональні відмінності. Але скрізь простежується загальний принцип структурної організації — наявність торговельної частини і передмістя, тобто в центрі майдан-ринок, від якого відходили вулиці. Для центральної частини містечок властиве регулярне планування, квартали ж, віддалені від торжищ, забудовані у сільському вигляді, тобто вільно[24, 25].

За планом містечко нерідко майже не відрізнялося від села, особливо на Лівобережжі, бо, зазвичай, це було село, розвинене завдяки зручному для торгівлі місцезнаходженню (на важливих шляхах) або старовинному промислу. Тільки майдан у містечку був більший, ніж у селі[26].

На терені України яскравим самобутнім колоритом вирізняються подільські містечка (Шаргород, Томашпіль, Тульчин, Озаринці, Копайгород, Нова Ушиця), де фрагменти старої забудови збереглися майже до кінця XX ст. Зокрема, в Шаргороді у 80-х рр. XX ст. це були не тільки окремі будинки, а й вулиці і вся планувальна структура центральної найдавнішої частини поселення. Вулиці тут мають камерний, "інтер'єрний" характер. Вони утворені шерегами щільно поставлених видовжених будинків, звернених причілками до дороги. Через вузькість подібна вулиця сприймається не як дорога, а як зовнішня рекреація будинків, розташованих навпроти. Цьому враженню відповідає і побут населення торгових кварталів, де внаслідок щільності забудови іноді не лишається місця для садибних ділянок і вулиця, до певної міри, виконує роль двору. У вуличний простір проникають виступаючі елементи будинків: сходинки, відкриті галереї, входи до склепів і т. ін., що підсилює враження "інтер'єрності" вулиці.

Щільність забудови, а також зверненість до вулиці коротких причілкових фасадів пояснюється тим економічним фактором, що в центральних кварталах відбувалися головні торгово-ремісничі акції містечка і дорого коштував ґрунт. У зв'язку з цим кожен власник задовольнявся мінімальним представництвом будинку на вулиці — аби уможливити репрезентацію його праці торговця чи ремісника. Магдебурзьке право, надане деяким містечкам, теж обмежувало вільну забудову. У зазначених умовах доцільно було розвивати будинок у напрямку, прямовисному до вулиці. З часом, коли вулиця по фронту повністю забудовувалась, до існуючих будинків доточувалися у поздовжньому напрямку нові приміщення, завдяки чому будинки ще подовжувалися, досягаючи 30-ти метрів і більше. Процес ущільнення забудови призвів до того, що відстань між довгими фасадами будинків на деяких ділянках вулиці становила 1,5—2 метра. Через різночасність зведення окремих частин будинків, містечкова забудова має динамічний характер. Така картина є звичною для західних регіонів. Містечка ж східної України, хоча й відрізнялися більшою щільністю забудови відносно сіл, були розплановані вільніше, аніж західні, з просторими дворами навіть на центральних вулицях[27]. Так, на Полтавщині у багатьох випадках двори формувалися за сільським звичаєм. Скажімо, в Ромнах хати майже ніколи не будувалися на вулиці, а обов'язково в глибині двору, в садку або в городі, а від вулиці ставилися високі тини з "острішками, натоптаними колючими гілками"[28]. Частогусто в містечках Полтавщини в середині XIX ст. зустрічався характерний для сільських садиб розподіл на передній та задній двори. Проте з торговельною метою хата могла виходити на вулицю коротким або довгим фасадом, не відокремлюючись від неї огорожею[29]. До двору можна було потрапити з вулиці через хатні сіни, які мали наскрізний прохід, або через ворота чи хвіртку високого паркану, що йшов уздовж вулиці. У дворі розміщувалися стайні, льох, комори, подекуди колодязь. Заняття господаря накладало відбиток і на його садибу, зумовлюючи певні зміни у складі будівель: у гончарів — горно в глибині двору, сарай для палива, приміщення для зберігання посуду; у теслярів — прибудована до хати майстерня для літніх робіт тощо[30].

Слобідське містечко Маяки у 1774 р. було невелике і вільно забудоване, обведене сухим ровом і частоколом, за якими заховалося близько сотні поганеньких будинків, "побудованих на малоросійський лад"[31].

Для будівництва житлових і господарських приміщень у містечках по всій Україні

використовували місцеві матеріали, що є характерною рисою народного будівництва. Це переважно деревина і глей, подекуди місцевий камінь (ракушняк, вапняк, пісковик). На Поліссі переважали зрубні стіни, в Лісостепу — каркасні, глиновальковані, південніше — глинобитні, кам'яні. Часто зустрічалися комбіновані конструкції, коли нижню частину будівлі з льохами вимуровували з каменю, а горішню — з більш легких матеріалів.

Скажімо, на Вінниччині стіни більшості містечкових будинків кінця XIX ст. зроблені з дощок, забраних у стовпи, або з брусів. Як зовні, так і зсередини, вони обмащені глиною, побілені. Дахи дво-, чотирисхилі, на кроквах, криті черепицею, ґонтом або соломою.

Подібне спостерігається й на Полтавщині: "Ромни, Прилуки й Лубни складаються з невеликих одноманітних будиночків, частково дерев'яних з пластин, критих тесом і драницею, а частково з мазанок, критих соломою"[32]. В центральних кварталах Ромен "усі двори були забудовані надзвичайно довгими, поділеними на номери казармами, здебільшого з очерету, товсто обмащеного глеєм, і під соломою, і такими ж довгими навколо сараями для коней з хмизу під солом'яною покрівлею"[33].

В поліському Чорнобилі забудова дерев'яна[34].

Отже, місцеві будівельні матеріали застосовувалися в містечковій забудові згідно з їх поширенням у відповідних природно-кліматичних зонах України. Проте слід зауважити, що з часом використання деревини значно зменшилося у зв'язку з вирубкою лісів. Тому конструкції будівель XVIII—XIX ст. істотно відрізняються.

Щодо планування житлових будинків, то для містечка характерні два головних варіанти. Перший виник на основі народних типів житла внаслідок їх розвитку, ускладнення і подекуди розширення, другий постав під впливом ренесансного мурованого будівництва XVI ст.

Перетрансформація народного житла у містечкове йшла такими шляхами: 1) у двокамерному житлі "сіни-хата" за рахунок сіней відгороджувалося ще одне житлове приміщення; 2) у трикамерному житлі "хата-сіни-комора" частина комори відводилася під кімнату; 3) "хата на дві половини" поділялась у поздовжньому напрямку надвоє, тобто в кожній "половині" утворювалося по 2 кімнати, а в сінях — передпокій і кухня; інколи "чорна" половина поділялася на дві кімнати, а "чиста" переводилася до рангу "зали"[35]. Зовні такий будинок скидався на звичайну сільську хату, хіба мав високий, "підперезаний" бароковий дах, розвинену ґалерейку на стовпчиках, інколи мансарду — як наслідок впливу міського будівництва[36]. Містечкові будинки від сільських хат відрізнялися більшими розмірами, а також оздобленням[37].

Містечкове житло на народній основі було більш характерне для Лівобережжя[38], хоча існувало і на заході[39].

На містечкове житло Правобережної України, особливо Західної, вплинуло Магдебурзьке право та інші міські установи, які обмежували і розміри будівель, і кількість вікон, що виходили на вулицю[40]. У забудові переважали одно-півтора, інколи двоповерхові споруди. За функціональним призначенням більшість з них становили комбінацію житлових, господарських, ремісничих, торговельних приміщень. Останні розміщувались у цоколі або на першому поверсі і безпосередньо були зв'язані з вулицею. Майже під усіма будинками споруджувалися пивниці, які площею інколи не поступалися житловій частині будівлі. В старіших будинках зустрічалися навіть двоповерхові пивниці.

Видовжені пропорції при невеликій ширині будинків, безперечно, вплинули на систему їх планування: анфіладну, коридорну чи комбіновану. Необхідність утворення поздовжніх коридорів у будинку була пов'язана з його значною шириною, у вузьких будинках частіше застосовувалось анфіладне вирішення. Господарські приміщення влаштовувалися під спільним дахом з житловими в глибинній частині будівлі. Ця риса споріднює містечкові будинки з сільськими хатами деяких районів України (довгі хати Полісся, Карпат, Півдня), крім обов'язкового зв'язку з житловими кімнатами, господарська частина ще мала двері й ворота у двір.

Вельми розповсюджений і своєрідний тип містечкових будівель становили заїзди[41] та корчми, кількість яких в окремих поселеннях України сягала двозначної цифри. Скажімо, у Жванці в середині XIX ст. уся головна вулиця була забудована корчмами та заїздами.

Оскільки Жванець, розташований біля впадіння р. Іванчика в Дністер, був важливим укріпленим і торговим поселенням, у ньому перебували численні подорожні, для яких заїзди слугували місцем постою, готелем.

Заїзди складалися з кількох функціональних частин, що відбивалося у їх планах. Вони, звичайно, мали два-чотири крупних членування, до кожного з яких входили приміщення, об'єднані спільною функцією. Якщо будівля мала симетричне вирішення, то з одного боку заїзду були розташовані апартаменти господаря та його родини, а з другого — кімнати для подорожніх, причому двері кожної кімнати виходили до приміщення, де стояли коні й екіпажі. При асиметричному плануванні з одного боку заїзду йшли приміщення для возів чи екіпажів, а з другого — житлові: ближчі до вулиці кімнати займав господар, у дальших зупинялися заїжджі. Функціональній структурі заїздів відповідав і їх зовнішній вигляд. Наявність брами збоку чи посередині фасаду будівлі свідчила, що тут заїзд, за нею відкривався широкий наскрізний проїзд під спільним з житлом дахом, але без стелі.

Якщо для планувальної структури містечкових будинків вищерозглянутого типу характерні ренесансні засади, то на архітектурно-декоративному трактуванні їх позначилися смаки і традиції народних майстрів[42], а також окремі елементи бароко, класицизму, модерну.

Головне естетичне навантаження в забудові містечок несли вуличні короткі фасади будинків, довгі ж фасади залишалися аскетично простими, без будь-яких елементів декору. Майже обов'язковою приналежністю містечкових будівель були піддашки або галерейки з боку вулиць. У випадку влаштування піддашка звис даху підтримувався консолями, дерев'яними з різьбленням чи металевими з вигнутими кронштейнами вибагливих окреслень. У галереях звис даху спирався на різьблені й точені дерев'яні стовпчики здебільшого струнких пропорцій. Значно рідше в житлі зустрічалися товсті колони — муровані, або з суцільних колод дерева. Такі колони сприймалися доречніше в монументальних будівлях корчем та заїздів, виконаних з каменю чи цегли. У західних регіонах в містечкових будівлях були поширені галереї з аркадами, як на дзвіницях чи опасаннях церков[43].

Інколи вони не відокремлювались від вулиці. Але частіше рівень підлоги галерей здіймався над рівнем ґрунту проїзду, тому була потреба у влаштуванні зовнішніх сходинок, які робили з місцевого каменю (Поділля). Сходинки та високі цоколі надавали будівлям мальовничого вигляду.

У багатьох будинках влаштовувалися мансардні приміщення з балконами. Інколи мансарди були суто декоративними, за ними ховалося лише горище.

Неабияку роль в архітектурно-образному звучанні містечкової забудови відігравали дахи. Контрастним співвідношенням дахів зі стінами приваблюють містечкові будівлі Поділля, де мерехтлива лузка ґонту чи черепиці, соковита скульптурність солом'яних стріх поряд з білими або блакитними стінами створювали колористичний і світлотіньовий ефект. На Поліссі ж вбачається нюанс — не співвідношення фактури й кольору дахів та стін будівель, виконаних із одного матеріалу (деревини).

На тлі ординарної житлово-побутової забудови, яка утворювала архітектурну тканину містечок, акцентного значення набували монументальні споруди, насамперед культового призначення. Чим строкатішим за національним складом було населення, тим більше типів храмів споруджувалось різноманітними релігійними громадами: церкви, костели, синагоги. Скажімо, у згадуваний Жванець, на початку XVIII ст. були переселені вірмени з Кам'янця, греки з Хотина для пожвавлення торгівлі. До 1768 р. тут було дві уніатські церкви (обидві спалені турками). На початку XVIII ст. вірмени збудували римо-католицький костел.

У 1782 р. парафіяни поставили церкву на місці спаленої. В 1894 р. тут збудували парафіяльну школу, а в 1902 р. — народне училище. В 1911 р. на 276 дворів у містечку діяли: церква, костел, синагога.

Культові споруди розміщувалися у центрі чи в передмісті — на майданах, у курдонерах головних вулиць, на пагорбах та підвищених терасах. Вибагливі силуети церков та костелів, монументальні обриси синагог панували у краєвидах містечок, відіграючи велику роль у панорамах забудови.

У містечках, яким надавалося право самоврядування, будували ратуші, де передбачалися приміщення для суду, писарів, сторо-

жів, скарбників. Подекуди при ратушах могли бути в'язниця, комора, шинок, заїжджі сіни з великою брамою від вулиці. Ратуша ставилася на торговельній площі і уособлювала громадський центр поселення. Вона мала прямокутні окреслення. Інколи у вигляді каре з двориком посередині, симетричний головний фасад і обов'язкову вежу з годинником та шпилястим завершенням. У багатофункціональних спорудах ратуш простежуються риси давніх критих ринків та корчем[44].

Інколи ратуші оточувалися ґанками на дерев'яних стовпчиках або арками. Дерев'яні ратуші малих містечок були аналогічні до кам'яних, що збереглися на Галичині у Чорткові, Бережанах, Зборові, Белзі, Нижанковичах.

Підсумовуючи, містечка (їх забудову, устрій) можна характеризувати як своєрідне явище, викликане до життя певними історичними, соціальними і насамперед економічними умовами. Своєрідність простежується у структурі, плануванні містечкової забудови, у засобах створення вуличного простору, органічного поєднання будинків з природним ландшафтом, у типах містечкових будинків, які, сприйнявши від сільських та міських деякі риси, набули свого власного специфічного характеру.

Київ

1 *Шафонський А.* Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 36.

2 *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии. — Полтава, 1849. — Ч. 3. — С. 2.

3 *Иванишев Н. О.* О древних сельских общинах в юго-западной Росии. — К., 1863. — С. 3—4.

4 *Шафонський А.* Черниговского наместничества... — С. 36.

5 *Петришин Г.* До питання формування мережі міст України XIV—XIX ст. // АСУ. — 1996. — Вип. 3. — Ч. 2. — С. 67.

6 *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии. — Ч. 2. — С. 275.

7 *Там само.* — Ч. 3. — С. 2.

8 *Боплан Г. Л.* Опис України. Додатки. — К., 1990. — С. 151.

9 *Барер С.* Архітектура малих міст Галичини та Поділля в XIX — на поч. XX ст. // Народна творчість та етнографія. — 1981. — № 6. — С 48—54.

10 *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864. — С. 49.

11 *Гоголь Н. В.* Сочинения. — М., 1956. — С. 28.

12 *Там само.* — С. 30.

13 Starozitna Polska pod wzgledem historycznym, geograficznym i statystycznym. — Warszawa, 1844. — T. II. — St. 891.

14 Малороссия по рассказам путешественников // Киевская старина. — Т. 36. — № 2. — С. 510.

15 Starozitna Polska pod... — St. 889.

16 Географическое, гидрографическое, топографическое и экономическое описание Подольской губернии и к оному атлас, сочинено подольским губернським землемером экспертом 1806 г. // Рукопис зберігається в бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі.

17 *Турбин.* Днепр и Приднепровье. — СПб., 1879.

18 *Барер С.* Архітектура малих міст...

19 *Турбин.* Днепр и Приднепровье. — С. 36.

20 Starozitna Polska pod... — St. 892

21 Українська Радянська енциклопедія. — К., 1972. — Т. 8. — С. 366.

22 Wielka encyklopedia powszechna. — 1908. — St. 244.

23 *Антонович В. Б.* Монографии по истории западной и юго-западной России. — К., 1885. — Т. 1. — С. 135—184.

24 *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии.

25 *Афанасьев-Чужбинский А.* Поездка в Южную Россию. — СПб., 1863. — Ч. 2. — С. 157.

26 *Русов М. А.* Поселения и постройки крестьян Полтавской губернии. — Харьков, 1902. — С. 12.

27 *Курилов И. А.* Роменская старина. — 1898. — С. 79—80.

28 *Там само.*

29 *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии. — Ч. 2. — С. 279.

30 *Русов М. А.* Поселения и постройки крестьян...

31 Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губ. — Харьков, 1892. — С. 35—36.

32 *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии. — С. 272.

33 *Курилов И. А.* Роменская старина. — С. 7.

34 Город Чернобыль (Киевской губернии), описанный отставным военным Л. П. — К., 1884. — Ч. 2. — С. 11—12.

35 *Сімікін М.* Еволюція народного житла на Україні // Архітектура Радянської України. — 1938. — № 4—5. — С. 50—51.

36 *Січинський В.* Українське дерев'яне будівництво і різьба. — Львів, 1936. — С. 18.

37 Город Чернобыль (Киевской губернии)... — С. 12.

38 Очерки народного быта проф. Н. Ф. Сумцова. — Харьков, 1902; *Русов М. А.* Поселения и постройки крестьян Полтавской губернии; *Таранушенко С.* Старі хати Харкова. — Харків, 1902; *Січинський В.* Українське дерев'яне будівництво і різьба. — Львів, 1936. — С. 18—19.

40 *Там само.* — С 18.

41 *Гудченко З.* Некоторые особенности архитектуры местечек Украины // Советская этнография. — 1978. — № 5. — С. 109—118.

42 *Січинський В.* Українське дерев'яне будівництво і різьба.

43 *Там само.*

44 *Барер С.* Архітектура малих міст...

The article discusses the following topic from the viewpoint of the history, presenting several theories of the emergence of the towns on the territory of Ukraine. The towns (their buildings and way of life) can be characterized as a specific phenomenon, brought to life by historical, social, and economic conditions. Their uniqueness can be traced in the structure, planning, the principles of the forming of the street space, harmonic combination of the buildings with natural landscapes.